

فصلنامه ی مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان

سال ششم، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۳ (صص ۱۹۸-۱۷۳)

فهرست نامه های نسخ خطی فارسی در هند

بتول کیخا*

چکیده

نسخ خطی از مهم ترین ارکان فرهنگی بشر و نشانگر تاریخ و تمدن یک سرزمین از زوایای مختلف می باشند. از آنجا که زبان فارسی بیش از چهارصد سال زبان رسمی شبه قاره ی هند بوده، نسخ خطی فارسی بسیار زیادی در کتابخانه ها و مراکز اسناد این کشور یافت می شود که هر یک از این آثار، میراث ارزشمند فرهنگی و تاریخی شبه قاره و ایران به شمار می آیند. از این رو با در نظر گرفتن گستره ی زبان و ادب فارسی در هند و با هدف صیانت از این میراث فرهنگی، مطالعه در حوزه ی نسخ خطی فارسی موجود در مجموعه های این کشور ضروری به نظر می رسد. در این مقاله با استفاده از روش مروری- کتابخانه ای و سندی، ضمن معرفی نسخ خطی، به گردآوری و ارائه ی فهرست نامه های این آثار در کتابخانه ها و مراکز اسناد هندوستان پرداخته می شود. یافته های این پژوهش حاکی از آن است که تاکنون ۱۳۵ عنوان فهرست نامه از نسخ خطی فارسی در هند تنظیم و تدوین شده که در ۳۹ کتابخانه و مرکز اسناد این کشور نگهداری می شوند. طبیعتاً محتمل است که درصد زیادی از این آثار به دلیل شرایط نامناسب حفاظت و نگهداری، از بین رفته و یا مهجور مانده، به ثبت نرسیده باشند.

کلید واژه ها: نسخ خطی، کتابخانه ها، مراکز اسناد، هند

---

*Email: batulkeykha@uoz.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۳/۹/۱۶

مریی گروه علم اطلاعات و دانش شناسی دانشگاه زابل

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۲۸

مقدمه

امروزه یکی از راههای انتقال صحیح تر و سریع تر اطلاعات به محققان، تهیهی فهرست نامه‌های موضوعی است که بنا به تناسب محتوی و نوع کاربری می‌تواند، حوزهی وسیعی را دربرگیرد. از حوزه‌های تهیهی فهرست نامه‌ها که در گسترش و ماندگاری فرهنگ و تمدن ملل تأثیر مستقیم دارد، فراهم آوردن فهرست نامه‌های نسخ خطی است. کشور هندوستان و یا در نگاهی عمیق‌تر شبه قاره‌ی هند، از دیرباز ارتباط بسیار تنگاتنگی با ایران، و زبان فارسی داشته است. شاید اگر بتوان گفت که در بعضی از دوره‌های تاریخی به ویژه در دوره‌های: حمله‌ی مغولان، حکومت گورکانیان هند، و دوره‌ی صفویه شبه قاره‌ی هند جایگاهی بسیار والا را در حفظ و نشر زبان فارسی و غنای فرهنگی آن داشته است؛ سخنی به گزافه نگفته‌ایم. این ارتباط تنگاتنگ فرهنگی و علمی سبب گردیده تا در شبه قاره‌ی هند، نسخ خطی فراوانی به رشته‌ی تحریر درآید. نسخه‌های خطی‌ای که در بسیاری از موارد کماکان گمنام مانده یا بر اثر گذشت زمان، در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. در این تحقیق که با هدف شناخت و معرفی هرچه بهتر فهرست نامه‌های نسخ فارسی هند انجام گردیده، تلاش شده تا این پرسش‌های اصلی پاسخ داده شود:

- مهم‌ترین فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی هندوستان شامل چه مواردی می‌شود؟
- کدام یک از کتابخانه‌ها و مراکز علمی هند بیشتر به کار جمع‌آوری و حفاظت از نسخ خطی فارسی اقدام نموده‌اند؟ لذا با روش مروری- کتابخانه‌ای و سندی به بررسی موضوع تحقیق و پاسخ به پرسش‌ها پرداخته شد.

بیان مسأله و اهمیت موضوع

تاریخ پیوند میان ایران و شبه قاره‌ی هند به هزاران سال پیش بر می‌گردد. تاریخ نگاران برآنند که وقتی حدود ۱۱۰۰ تا ۱۵۰۰ سال پیش از میلاد، تیره‌های آریایی وارد سرزمین‌های ایران و هند شدند، روابط فرهنگی و زبانی این دو کشور آغاز گردید(کومار، ۱۳۸۶: ۱۲). به همین دلیل است که زبان و ادب فارسی در هند سابقه‌ای

دیرینه دارد. زبان فارسی پیش از آن که هندوستان مستعمره‌ی انگلستان شود، دومین زبان رسمی این کشور و زبان فرهنگی و علمی به‌شمار می‌رفته است، اما؛ پس از استعمار انگلیس در سال ۱۸۳۲م زبان انگلیسی جبراً جایگزین زبان شیرین فارسی گردیده است (Clawson, ۲۰۰۰:۱۱۲). همانندی‌های فراوان میان زبان اوستا و سانسکریت هم نشانه‌ی دیگری از پیوند دیرینه‌ی زبانی میان ایران و شبه قاره است در دوران اشکانیان (۲۲۶- ۲۴۹ ق. م). این روابط رو به گسترش رفت و در زمان ساسانیان (۲۲۶ ق. م - ۶۵۲ م) با ترجمه‌ی کتاب‌های مهم هندی همانند *کلیله و دمنه* در عصر انوشیروان، این پیوستگی‌های فرهنگی بیش از پیش قوت گرفت. زبان فارسی در اوایل سده‌ی چهار و اوایل سده‌ی پنج هجری، در دوره‌ی غزنویان، با فتوحات محمود غزنوی به ویژه در شهرهای لاهور و مولتان و سند به طور جدی به هند راه یافت (جابری نسب، ۱۳۸۸: ۲۹). گسترش زبان فارسی در شبه قاره، با تأسیس امپراطوری مغول هندوستان به اوج پیشرفت خود رسید و زبان رسمی هندوستان شد. البته نباید سهم صوفیان را که مبلغان اصلی اسلام و زبان فارسی در هند بودند؛ فراموش کرد. بزرگ صوفیانی چون: هجویری، خواجه معین‌الدین چشتی، شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی، سید اشرف جهانگیر سمنانی، سیدعلی همدانی و دیگران، با گفتار و کردارشان بر خیل مسلمانان و فارسی‌زبانان افزودند. در این بین تأثیر حکومت پادشاهان مسلمان، به ویژه پادشاهان پارسی‌گوی هند، در سراسر شبه قاره نیز حایز اهمیت است، چراکه آنان با حمایت و پشتیبانی فراوان خود از علما، دانشمندان، سرایندگان، ادیبان، هنرمندان و سایر فرهیختگان، موجبات شکوفایی و ارتقای زبان فارسی را در این منطقه فراهم نموده‌اند. در سده‌ی شش هجری نیز مهاجرت گسترده‌ی دانشمندان و اهل فکر و فرهنگ و ادب فارسی به دربار پادشاهان مسلمان هند باعث شد که لاهور به پایگاهی برای گسترش و نشر ادب فارسی تبدیل شود (فلاح، ۱۳۸۹: ۷۹). رسمیت یافتن زبان فارسی در شبه قاره به عنوان زبان دین، سیاست، ادب و هنر موجب شد که آثار فراوانی به زبان فارسی توسط اهالی شبه‌قاره، ایرانیان و دیگر مهاجران، در

زمینه‌های: تاریخ، فرهنگ، دستور، یادنامه (تذکره) و دیگر موارد پدید آید. این زمینه باعث شد تا انشاء آثار بزرگان شعر و ادب و عرفان ایران نیز زمین مورد پذیرش دانشوران و متفکران شبه قاره قرار گرفته، درباره‌ی آن‌ها پژوهش شده و بعضاً نیز به زبان‌های گوناگون بومی سرزمین هند و پاکستان ترجمه گردد. نسخه‌های خطی سرمایه و پشتوانه‌ی فرهنگی هر ملت است. این گنجینه‌ها نمایانگر تاریخ علم و ارزش‌های هنری در قرون مختلف است. وجود نسخه‌های خطی ارزشمند، پشتوانه‌ی قوی علمی گذشتگان را نیز نشان می‌دهد. علاوه بر متون اصلی نسخ خطی، حواشی، شرح‌ها، تقویم‌ها، وقف‌ها، امضاها و مهرها حاوی اطلاعات تکمیلی مهمی هستند که مطالعه‌ی آن‌ها نیز برای محققان ارزش فراوانی دارد (قاضی‌ها، ۱۳۷۴: ۲۴-۲۶). چرا که خطاطی، نقاشی، تذهیب و جلدسازی از هنرهایی هستند که با شناخت نسخ خطی تکامل یافته‌اند (ناصرپور، ۱۳۷۹: ۸۳). زبان فارسی هشت قرن پیش وارد هند شد و ۷۰۰ سال بر تارک اندیشه، سیاست، اقتصاد و فرهنگ مردم هند حاکمیت داشت. به حدی که در آن دوره کلیه‌ی آثار مهم: فرهنگی، مذهبی، سیاسی، ادبی، مکاتبات، اسناد شخصی و دولتی و احکام قضایی هند به زبان فارسی نوشته می‌شد. وجود آثار و نسخ خطی ارزنده فارسی موجود در هند به ویژه در حوزه عرفان حاکی از این حقیقت است (صاحب-زاده، ۱۳۸۷: ۶۸-۷۶). از آن جا که زبان فارسی بیش از ۴۰۰ سال زبان رسمی شبه قاره بوده است، تعداد بسیار زیادی نسخ خطی فارسی در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد این کشور وجود دارد. بدیهی است که یکایک این نسخه‌ها میراث ارزشمند فرهنگی و تاریخی بیشتر کشورهای شبه قاره و سپس کشور ما به شمار می‌آیند؛ اما؛ شرایط خاص اقلیمی و هوای گرم و مرطوب شبه قاره و شرایط نامناسب حفاظت و نگهداری این نسخه‌ها باعث گردیده که بسیاری از این نسخ خطی به مرور زمان دچار پوسیدگی شده یا در معرض پوسیدگی قرار گیرند. هر چند با وجود این که در سالیان اخیر به این مهم از سوی مسئولان دو کشور هند و ایران توجه ویژه‌ای شده است؛ اما به دلیل حجم بالای این نسخه‌ها، تا شناسایی، فهرست نویسی و تبدیل آن‌ها به شکل دیجیتالی

راه درازی در پیش است. بی شک تأخیر در این امر موجب از بین رفتن حجم عظیمی از میراث فرهنگی کشورهای شبه قاره و ایران خواهد شد. چنان‌که ذکر شد در این مقاله با استفاده از روش مروری- کتابخانه‌ای و سندی، ضمن معرفی نسخ خطی، به گردآوری و ارائه فهرست‌نامه‌های موجود در این رابطه، در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد هندوستان و اهمیت حفظ این آثار با بهره‌گیری از فن‌آوری‌های نوین الکترونیکی و دیجیتالی پرداخته می‌شود.

پیشینه ی تحقیق

گرچه درباره‌ی معرفی ارزش و اهمیت نسخ خطی شبه قاره در دوره‌ی معاصر پژوهش‌های پراکنده و مختلفی انجام گردیده که معرفی آن‌ها در این مقال نمی‌گنجد، اما؛ در مورد فهرست‌نامه‌های نسخ خطی هند تحقیق مستقلی مشاهده نشد. از جمله‌ی پژوهش‌های مستقلی که در باره‌ی فهرست‌نامه‌های نسخ فارسی در دیگر کشورها انجام شده، می‌توان به مقاله‌ی افضلی (۱۳۸۷)، با عنوان: تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه اشاره کرد. دیگر تحقیق انجام شده در مورد فهرست‌نامه‌ها توسط هاشم‌پور سبحانی (۱۳۷۳) انجام گردیده که کتابی با عنوان: *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (۲۲ کتابخانه)* می‌باشد. لذا با توجه به اهمیت معرفی و حفظ نسخ خطی فارسی و با عنایت به این‌که در باره‌ی فهرست‌نامه‌های نسخ فارسی هند تاکنون تحقیق مستقلی انجام نگردیده است، ضرورت دارد تا پژوهشی جداگانه با هدف تحلیل فهرست‌نامه‌های نسخ خطی فارسی هند و بررسی جایگاه این آثار در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد این کشور انجام شود.

نسخ خطی

پیشینه‌ی علمی و هنری ملت‌های گذشته و تمدن‌های پیشین در لابه‌لای نسخه‌های خطی برای آیندگان به ودیعه گذاشته شده است. نسخه‌ی خطی کتابی دست‌نوشته است که تاریخ نگارش آن به قبل از اختراع چاپ یا هم‌زمان با اختراع چاپ مربوط می‌شود (سلطانی و راستین، ۱۳۷۹: ۴۱۰). در تعریف نسخ خطی، قید مرکب و کاغذ و

دستنویس بودن، ضروری است. نسخه‌ی خطی یعنی کتابی که کاغذ آن به دست صنعتگر ماهری ساخته شده و جلد آن را هنرمند توانایی به وجود آورده و محتوای آن را دانشمندی با خامه‌ی خویش به دقت و حوصله در طول روزها و ماه‌ها تحریر نموده است. وجود نسخه‌های خطی برجای مانده در علوم مختلف همانند: حدیث، تفسیر، فقه، اصول، فلسفه، کلام، نجوم، ریاضیات، موسیقی، پزشکی، خطاطی، کشاورزی، فیزیک، شیمی و دیگر موارد نشانگر تلاش گسترده‌ی دانشمندان در علوم مختلف و ابداعات بی‌شمار آنان در این عرصه است (نظری، ۱۳۸۰: ۷). اجزای نسخه‌های خطی به دو دسته‌ی مادی و هنری (معنوی) تقسیم می‌شوند که کاغذ، قلم، خط و خوشنویسی جزو اجزای مادی، و تذهیب، ترصیع، تجلید و مانند آن اجزای هنری به شمار می‌روند. برخی از کتاب‌شناسان در اهمیت نسخ خطی برآند که: «قسمت اعظم فکر بشری از طریق نسخه خطی به نسل‌های آینده انتقال پیدا کرده است و سیر و سفر نسخه‌ی خطی، باعث سیر افکار بشری در اقصی نقاط دنیا شده است. از این رو شناخت نسخه‌های خطی در انتخاب، بررسی و تصحیح آن‌ها سهمی بسیار مهم دارد که معرفی کتاب‌های خطی نهفته در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی نخستین گام در خدمت به عالم علم است» (وفادار، ۱۳۷۹: ۲).

علل نسخه نویسی

در نگارش کتاب و استنساخ از آن به زبان‌های فارسی و عربی در تمدن بزرگ اسلامی، همچون سایر ملل، انگیزه‌های دینی، آموزشی و علمی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ... دخالت داشته است که دو دسته‌ی مهم این انگیزه‌ها عبارتند از: - انگیزه‌های دینی و اعتقادی: این انگیزه‌ها اهل فضل را بر آن داشته که آثار و نگاشته‌های دینی و مذهبی را تبرکاً و به قصد اجر معنوی استنساخ یا به زیور ترصیع و تذهیب مزین کنند. از جمله‌ی این آثار می‌توان قرآن و نهج البلاغه و دیگر کتاب‌های مذهبی را نام برد.

- انگیزه‌های آموزشی و علمی: این انگیزه با هدف تعلیم و تعلم، نسخه نویسی در مراکز آموزشی و مراکز علمی انجام می‌گرفته است. همچنین انگیزه‌های علمی نیز در گرایش اهل فضل به استنساخ و کتابت آثار مورد نظرشان مؤثر بوده است.

ارزشمندی نسخ خطی

نسخ خطی از جهات مختلفی ارزشمندند که دو دلیل اصلی ارزشمند بودن این کتب عبارت است از:

- قدمت داشتن و عتیقه بودن، به ویژه اگر از هنرهایی مثل خوشنویسی، تذهیب، تجلید، نقاشی و ... در زیبا سازی آن‌ها استفاده شده باشد.
- علمی و تحقیقی بودن، یعنی اگر منتشر شوند، زمینه‌ی تحقیق در موضوعاتی همچون مطالعات متنی و مانند آن را فراهم می‌کنند و یا می‌توانند در تکمیل و تصحیح سایر کتب و یا نسخ مرتبط با میراث فرهنگی اسلام و ایران مؤثر باشند.

انواع نسخ خطی

نسخ خطی را می‌توان با توجه به تاریخ، صحت مندرجات، ضبط کلمات، چگونگی ثبت عبارات و این‌که مؤلفان، آن‌ها را شخصاً نوشته‌اند، یا شاگردانشان کتابت کرده‌اند، گروه بندی کرد. وجود حواشی و تعلیقات و امضا، از ملاک‌های مهم تفکیک نسخ خطی از یکدیگر است. معتبرترین نسخه‌ها از نظر محقق، نسخه‌ای است که به دست مؤلف کتابت شده باشد که به آن «نسخه‌ی اصل» گفته می‌شود. (فاضل نیشابوری، ۱۳۷۹: ۵۲) البته نسخه‌ای که توسط یک کاتب نوشته شده یا مؤلف خود آن را تصحیح و بازخوانی کرده است، نیز همان ارزش نسخه‌ی اصل را دارد که از این نسخه به عنوان «نسخه‌ی مادر» یاد می‌کنند. تعبیر مادر بودن این نسخه به خاطر این است که برای نسخه‌های دیگر اساس و پایه می‌باشد؛ یعنی هر آنچه که نوشته می‌شود جزئی از کل است (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۴۲). از نوع دیگری از نسخ می‌توان به «نسخه‌ی نزدیک به اصل» اشاره کرد. نسخه‌ی نزدیک به اصل نسخه‌ای است که پس از نسخه‌ی اصل اهمیت پیدا می‌کند به طوری که از روی نسخه‌ی اصل نوشته می‌شود. مهم ترین

موضوع در «نسخه‌ی نزدیک به اصل» این است که کاتب آن دقیق و امانت‌دار باشد. لذا هر چه قدر این مهم بیشتر و بهتر صورت پذیرد، بر اهمیت نسخه‌ی نزدیک به اصل افزوده است. البته نسخه‌هایی هم وجود دارد که دست نوشته‌ی خود فرد نیستند، یعنی افرادی از قبیل: شاهان و یا مسئولان کشوری و لشکری و یا احیاناً افراد معمولی جامعه، چون از سواد و یا وقت لازم برخوردار نبوده‌اند، کار را به کاتب داده‌اند و او تمامی امور از قبیل: سیاسی، اجتماعی و یا حسب الحال را مکتوب کرده است (مادلونگ، ۱۳۷۹: ۱۱۲). چنین نسخه‌هایی نیز اگرچه دست خط و یا دست نوشته‌ی خود فرد نیستند، اما چون همان زبان گفتاری و زندگی شخصی و یا اجتماعی و سیاسی فرد بوده که عیناً به ثبت رسیده است، «نسخه‌ی اصل» به شمار می‌روند. بنابراین در تعریف «نسخه‌ی اصلی» می‌توان گفت نسخه‌ای است که علاوه بر این که توسط خود مؤلف نوشته می‌شود، می‌تواند توسط کاتب ولی با دخل و تصرف کامل دیدگاه‌های مؤلف نیز نوشته شود (نظری، ۱۳۸۰: ۱۷).

مؤسسات فعال در زمینه نگهداری از نسخ خطی فارسی در هند

در کشور پهناور هند مؤسسات و نهادهای مختلفی در امر حفظ و نگهداری نسخ خطی فعالیت دارند که از جمله‌ی مهم ترین این مراکز می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

کمیسیون ملی نسخه‌های خطی هند

کمیسیون ملی نسخه‌های خطی هند (The National Mission for Manuscripts) از جمله‌ی مؤسسات فعال در زمینه‌ی حفظ و نگهداری نسخ خطی هند است. «مرکز میکرو فیلم نور» به مدیریت دکتر خواجه پیری از مراکز است که برای حفظ و مرمت نسخه‌های خطی فارسی فعالیت می‌کند و تاکنون تلاش‌های زیادی در این خصوص انجام داده است. همچنین «مرکز تحقیقات زبان فارسی در خانه‌ی فرهنگ ایران در دهلی نو» نیز شناسایی چندین فهرست نسخه‌ی خطی و همچنین تصحیح و انتشار آن‌ها را به سامان رسانده است. با وجود تهیه‌ی فهرس متعدد نسخه‌های خطی

هند، هنوز هم برخی از نسخه‌ها ناشناخته باقی مانده‌اند و فهرست آن‌ها تهیه نشده است که این نسخه‌ها، به صورت پراکنده در سراسر هند نگهداری می‌شوند. از این رو دولت هند در سالیان اخیر، با اختصاص بودجه‌های هنگفت و استخدام کارشناسان مرتبط و نیز به خدمت گرفتن تجهیزات فنی مدرن، گام‌های جدی برای حفاظت و شناسایی این نسخه‌ها برداشته است.

انجمن آسیایی

یکی دیگر از مراکز نگهداری نسخه‌های خطی، انجمن آسیایی (Asiatic Society) است که در شهر کلکته واقع شده است. این انجمن، در سال ۱۷۸۴ میلادی تأسیس شده و هزاران نسخه خطی را گردآوری و نگهداری نموده است. یکی از راهبردهای اساسی انجمن برای حفاظت از میراث‌های فرهنگی هند، تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی و ترجمه‌ی برخی از آن‌ها به زبان انگلیسی بوده است. این فعالیت انجمن، تا هنگام تجزیه‌ی شبه قاره‌ی هند با قدرت ادامه یافت، اما؛ پس از استقلال هند و ایجاد کشور پاکستان شرقی (بنگلادش)، خلل اساسی در فعالیت‌های انجمن پدید آمد. با این حال، بخش بزرگی از نسخه‌های خطی در انجمن آسیایی کلکته محفوظ مانده که شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی منتشر نشده‌ی این انجمن، به زبان فارسی می‌باشند.

دانشگاه کلکته

دانشگاه قدیمی کلکته نیز، عهده‌دار حفاظت از شمار قابل توجهی از نسخه‌های خطی می‌باشد. این دانشگاه، در سال ۱۸۵۷ میلادی بنیان‌گذاری شد. شمار نسخه‌های خطی دانشگاه کلکته را افزون از ۴۲۰۰۰ نسخه ذکر کرده‌اند. این نسخه‌ها، به زبان‌های: فارسی، عربی، تبتی، بنگالی، تامیلی، مالایی و چند زبان محلی هند می‌باشند که بعضی از این نسخه‌ها، دارای تذهیب‌های طلایی و نقره‌ای هستند.

انستیتوی مطالعات شرق شناسی

«انستیتوی مطالعات شرق شناسی» (The Bhandarkar Oriental Research Institute) شهر پونا نیز یکی دیگر از مراکز نگهداری نسخ خطی هند، می باشد. این مؤسسه در سال ۱۹۱۷ میلادی تأسیس شده است. در حال حاضر، بیش از ۲۰۰۰۰ نسخه‌ی خطی در این مرکز وجود دارد. این نسخه‌ها، در موضوعات مختلف از قبیل: فلسفه، پزشکی، تاریخ، ادبیات، مذهب، موسیقی می باشند. تعداد نسخه‌های خطی نگاشته شده به زبان فارسی این مؤسسه، بیشتر از بقیه زبان‌ها است. قدمت برخی از این نسخه‌های خطی فارسی، به بیش از پنج قرن می رسد. یکی از دلایل اهمیت نسخه‌های خطی فارسی این انستیتو، آن است که تعدادی از آن‌ها ترجمه کتاب‌هایی هستند که دیگر وجود ندارند. همچنین تعدادی از قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی «ریگ ودا»، در این مؤسسه نگهداری می شوند.

موزه‌ی دولتی اوریسه (The Orissa State Museum)

موزه‌ی دولتی اوریسه (The Orissa State Museum)، در سال ۱۹۳۲ میلادی تأسیس گردیده است. در این موزه هم، صدها نسخه خطی نگهداری می شود (۳۷۰۰۰ نسخه). برخی از این نسخه‌ها، روی برگ و پوست درخت، کاغذهای دست ساز و پوست نگاشته شده‌اند. قابل ذکر است که در کتابخانه‌ی عمومی شرق خدابخش که در شهر پتنا واقع شده (The KhudaBaksh Oriental Public Library)، نیز شمار قابل توجهی نسخه‌ی خطی نگهداری می شود. افزون بر این‌ها، در مخزن تعدادی از کتابخانه‌ها و مؤسسات پژوهشی شهرها و ایالات دیگر هند نظیر: دهلی (The National Archives of India)، سرینگر (Sri Pratap Singh Museum) و همچنین میسور (Oriental Research Institute) نیز صدها نسخه‌ی خطی ارزشمند وجود دارد.

فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی موجود در هندوستان

پس از مرور متون، فهرستنامه‌های زیر برای نسخه‌های خطی فارسی، موجود در گنجینه‌های نسخ خطی هند فراهم گردیده است. لازم به ذکر است که برخی از

پژوهشگران معتقدند با توجه به این که بسیاری از نسخ خطی موجود هنوز تحویل کتابخانه‌ها نشده‌اند و یا فرآیند تحویلشان به مرکز اسناد و کار ثبت و نگهداری آن‌ها به اتمام نرسیده است، این فهرست نامه در آینده به تدریج افزایش خواهد یافت (صادق زاده و ایقان، ۱۳۹۱: ۴۶-۴۹). فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی موجود در هندوستان که در تحقیق پیش رو یافت شد، عبارت است از:

- ۱ - فهرست نسخ فارسی اورینتل پبلک لائبریری، بانکی پور، مسمی به مرآة العلوم، خان بهادر مولوی عبدالمقصد، به اهتمام مولوی محمد عبدالخلاق صاحب، صادق پور پریس، ۱۹۲۵م.
- ۲ - فهرست مخطوطات فارسی خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنا مسمی به مرآة العلوم، سید اطهر شیر، ۱۹۶۷م.
- ۳ - فهرست نسخ قلمی (عربی، فارسی و اردو) سبحان‌الله اورینتل لائبریری، مسلم یونیورسیتی علیگره، سید کامل حسین، علیگره، ۱۹۲۹م.
- ۴ - فهرست مخطوطات، کتابخانه ی مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورسیتی، ذخیره ی شیفته، سید محمود حسن قیصر امروہوی، زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۲م.
- ۵ - فهرست مخطوطات کتابخانه ی مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورسیتی، ذخیره ی احسن مارہروی، سید محمود حسن قیصر امروہوی زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۳م.
- ۶ - فهرست مخطوطات کتابخانه ی مولانا آزاد، مسلم یونیورسیتی، ذخیره آفتاب، سید محمد حسین رضوی زیر نگرانی سید محمود حسن قیصر امروہوی، علیگره، ۱۴۰۶ هـ. / ۱۹۸۵م.
- ۷ - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۵ هـ. ش / ۱۴۰۶ هـ. / ۱۹۸۶م.
- ۸ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی گنج بخش، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، بهمن ماه ۱۳۵۹ هـ. ش.
- ۹ - فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، محمد حسین تسیبجی، جلد یکم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راولپندی، پاکستان ۱۹۷۱م.
- ۱۰ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ی ملی پاکستان، کراچی سید عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد ۱۳۶۲ هـ. ش / ۱۴۰۴ هـ. ق.
- ۱۱ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو، کراچی، سید عارف نوشاهی، باهمکاری با مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اداره ی معارف نوشاهی (ناحیة گجرات)، اسلام‌آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۳ هـ. ش / شعبان المعظم ۱۴۰۴ هـ.
- ۱۲ - فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی موسسه ی کاما، گنچینه ی مانکجی، بمبئی، دکتر سید مهدی غروی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، خرداد ماه ۱۳۶۵ هـ. ش / ۱۴۰۶ هـ. / ۱۹۸۶م.

- ۱۳- فهرست نسخه‌های خطی تحقیق و اشاعت کتابخانه ی کشمیر و کتابخانه ی حمیدیه، بهوپال، مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، خانه ی فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۳ هـ. ش / فوریه ۱۹۸۶م.
- ۱۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی ندوۃ العلماء لکهنؤ، مرکز تحقیقات فارسی در هند، دهلی نو ۱۳۶۵هـ / ۱۹۸۶م.
- ۱۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ی راجه محمود آباد لکهنو، مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۶ هـ. ش / جمادی الثانی ۱۴۰۸ هـ.
- ۱۶- تذکرهٔ مخطوطات اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، ژوئن ۱۹۵۷م.
- ۱۷- تذکرهٔ اردو مخطوطات کتب‌خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، جلد اول، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه - مارس ۱۹۸۴.
- ۱۸- تذکرهٔ مخطوطات کتب‌خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه - مارس ۱۹۸۴م.
- ۱۹- تذکرهٔ مخطوطات کتب‌خانه ی اداره ی ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه - مارس ۱۹۸۴م.
- ۲۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ی موسسه ی تحقیقات علوم شرقی، میسور (ایالت کارناتکا) پروفیسور سید محمود حسین، چاپ انجمن فارسی، دهلی.
- ۲۱- دست نویس نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه ی مرکز مطالعات آسیا، دانشگاه کشمیر، نگاشته: جی. آر. بت، سال ۱۹۸۲م.
- ۲۲- فیش‌های مربوط به نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه‌های مختلف تهیه شده در مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو.
- ۲۳- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی ذاکر حسین جامعه ی ملیه اسلامی، دهلی نو.
- ۲۴- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مؤسسه ی مطالعات اسلامی جامعه ی همدرد، تعلق آباد، دهلی نو.
- ۲۵- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی موزه ی ملی، دهلی نو.
- ۲۶- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مولانا آزاد، مسلم یونیورسیتی، علیگره.
- ۲۷- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی نواب سر مزمل الله خان، علیگره.
- ۲۸- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی تاگور، دانشگاه لکهنو، لکهنو.
- ۲۹- دست نویس کتاب‌های فارسی و عربی کتابخانه ی دانشگاه لکهنو.
- ۳۰- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی ناصریه، لکهنو.
- ۳۱- نسخه‌های خطی کتابخانه ی شخصی پروفیسور مسعود حسن رضوی، لکهنو.
- ۳۲- نسخه‌های خطی فارسی، بهندارکر اورینتال ریسرچ انستیتوت، پونا.

- ۳۳- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی دانشگاه پتنا، بهار.
- ۳۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی دارالعلوم بلخیه فتوحیه، پتنا.
- ۳۵- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ی مجیبیه بدریه، پهلوار شریف، پتنا.
- ۳۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شعبه تحقیق و اشاعت کشمیر و کتابخانه حمیدیه بوبال، بهمن ماه ۱۳۶۳ ش/فوریه ۱۹۸۶ م.
- ۳۷- فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ندوه العلماء، لکهنو، مردادماه ۱۳۶۵ش/ ذی‌ال‌حجه ۱۴۰۶ ه.
- ۳۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلماء، لکهنو، فروردین‌ماه ۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶ م.
- ۳۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، بهمن‌ماه ۱۳۶۶ش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ ه.
- ۴۰- فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکتر شریف حسین قاسمی، دی‌ماه ۱۳۶۷ ه ش/جمادی‌الاول ۱۴۰۹ ه.
- ۴۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیلا (پنجاب، هند)، نشر اول ۱۳۷۷ش/۹۹۹ م.
- ۴۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹ م.
- ۴۳- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹ م.
- قند پارسی ۵۶۸.
- ۴۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو، نشر اول زمستان ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹ م.
- ۴۵- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامیه، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۹۹۹ م.
- ۴۶- فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکروفیلم نور، دهلی.
- ۴۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور - رامپور.
- ۴۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.
- ۴۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.
- ۵۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.
- ۵۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم به زبان انگلیسی، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.
- ۵۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظل‌الرحمن (آکادمی ابنسینا) علیگره شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.

- ۵۳- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات شامل کتابخانه عالییه مهدویه، کتابخانه عالییه چش تیه و کتابخانه درگاه پیر محمد شاه، فارسی، به کوشش مرکز میکرو فیلم نور.
- ۵۴- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تألیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام. ۵۶۹ فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.
- ۵۵- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.
- ۵۶- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.
- ۵۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.
- ۵۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.
- ۵۹- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی نو، در دست اقدام.
- ۶۰- فهرست تشریحی مخطوطات فارسی، کتابخانه انجمن ترقی اردو، علیگره، هند، ۱۹۵۱ م.
- ۶۱- فهرست کتب، عثمانیه کتابخانه، بمبئی، ص ۹۶.
- ۶۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های بمبئی، مدرسه محمدیه، مسجد جامع، بمبئی، مرکز تحقیقات مهاتما گاندی، مرکز تحقیقات اردو، انجمن اسلام، موزه چتراپتی شیواجی مهاراج وستو (پرنس آوویلز)، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، بمبئی، ص ۳۰۲.
- ۶۳- تعارف مخطوطات، کتابخانه دارالعلوم دیوبند، جلد اول، ۱۳۹۰ هـ، ص ۲۸۴، جلد دوم، ۱۳۹۳ هـ، ش، ص ۲۹۶.
- ۶۴- فهرست نسخ خطی فارسی، مس می بهمرأه العلوم خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، بانکی پور، پتنه، ۱۹۲۵ م، جلد اول، ص ۲۷۹، جلد دوم، ۱۹۴۲ م، ص ۱۷۷، جلد سوم، ۱۹۶۷ م، ص ۲۹۵،۷. فهرست نمایشگاه مخطوطات و نوادرات، کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره، گردآورنده مختارال دین احمد، ۱۹۵۳ م، ص ۳۲.
- ۶۵- فهرست مخطوطات ریسرچ لائبریری شعبه عربی فارسی مخطوطات، مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۹ م، ص ۱۷۷.
- ۶۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، (دستنویس) مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۲ م، ص ۹۹.
- ۶۷- تصوف در شبه قاره (تصوف برصغیر مین) (اردو)، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۲ م، ص ۲۳۸.
- ۶۸- یادداشت حکیم سید شمس‌الله قادری ماهر آثار قدیمه بر مخطوطات تاریخی، مخزونه کتابخانه نواب صدریار جنگ بهادر مولانا حبیب‌ال رحمن خان شروانی، علیگره، ۱۹۳۹ م، ص ۲۳.
- ۶۹- فهرست کتب عربی، فارسی و اردو، پبلک لائبریری، اله‌آباد، ۱۹۲۷ م، ص ۱۹۴، قند پارسی ۵۷۲.
- ۷۰- فهرست کتب مخطوطات و مطبوعات عربی و فارسی (اردو)، نیشنل بکدپو، امروده، مرادآباد، هند، ۱۹۷۳ م، ص ۶۴.

- ۷۱- فهرست مخطوطات خانقاه منعمیه (اردو)، گیا، (ر دکتر عطا خورشید، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۳ ی، ص ۱۰۹.
- ۷۲- میراث خطی ما در کتابخانه خدابخش (به زبان انگلیسی)، جلد اول شاعران.
- ۷۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شعبه تحقیق و اشاعت کشمیر و کتابخانه حمیدیه بهوپال، بهمن‌ماه ۱۳۶۳ ه ش/فوریه ۱۹۸۶م.
- ۷۴- فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ندوه العلماء، لکهنو، مردادماه ۱۳۶۵ ش/ ذی‌الحجه ۱۴۰۶ ه.
- ۷۵- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلماء، لکهنو، فروردین‌ماه ۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶م.
- ۷۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، بهمن‌ماه ۱۳۶۶ ه ش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ ه.
- ۷۷- فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکتر شریف حسین قاسمی، دی‌ماه ۱۳۶۷ ش/جمادی‌الاول ۱۴۰۹ ه.
- ۷۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیالا(پنجاب، هند)، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.
- ۷۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.
- ۸۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، نشر اول ۱۳۷۷ ه ش/۱۹۹۹م، قند پارسی ۵۶۸.
- ۸۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو، نشر اول زمستان ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.
- ۸۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامی، دهلی‌نو، نشر اول ۱۳۷۷ ش/۱۹۹۹م.
- ۸۳- فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکروفیلم نور، دهلی.
- ۸۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور - رامپور.
- ۸۵- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.
- ۸۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.
- ۸۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.
- ۸۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم، (به زبان انگلیسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.
- ۸۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظل‌الرحمن (آکادمی ابنسینا) علیگره، شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.

- ۹۰- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات شامل کتابخانه عالیه مهدویه، کتابخانه عالیه چشتیه و کتابخانه درگاه پیر محمدشاه، فارسی.
- ۹۱- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تالیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام ۵۶۹. فهرست فهرس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.
- ۹۲- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.
- ۹۳- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.
- ۹۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.
- ۹۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.
- ۹۶- فهرست انگلیسی میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی نو، در دست اقدام.
- ۹۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلماء، لکهنو، فروردینماه ۱۳۶۵ ش/ آوریل ۱۹۸۶ م.
- ۹۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، بهمن ماه ۱۳۶۶ ه.ش/ جمادی الثانی ۱۴۰۸ ه.ش.
- ۹۹- فهرست نسخه‌های خطی و چاپی دیوان حافظ در هند، ترتیب و تنظیم: دکتر شریف حسین قاسمی، دی ماه ۱۳۶۷ ه.ش/ جمادی الاول ۱۴۰۹ ه.ش.
- ۱۰۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتبالا (پنجاب هند)، نشر اول ۱۳۷۷ ش/ ۱۹۹۹ م.
- ۱۰۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه انجمن ترقی اردو، دهلی نو، نشر اول ۱۳۷۷ ه.ش/ ۱۹۹۹ م.
- ۱۰۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، نشر اول ۱۳۷۷ ه.ش/ ۱۹۹۹ م. قند پارسی ۵۶۸.
- ۱۰۳- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق آباد، دهلی نو، نشر اول، زمستان ۱۳۷۷ ش/ ۱۹۹۹ م.
- ۱۰۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه ملیه اسلامی، دهلی نو، نشر اول، ۱۳۷۷ ه.ش/ ۱۹۹۹ م.
- ۱۰۵- فهرست نسخ خطی منتشر شده و در دست انتشار تو سط مرکز میکرو فیلم نور، دهلی.
- ۱۰۶- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، جلد اول، دوم و سوم، شامل معرفی ۵،۵۰۰ نسخه فارسی با همکاری کتابخانه رضا رامپور - رامپور.
- ۱۰۷- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان فارسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۲۰۳۵ نسخه.
- ۱۰۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم (به زبان فارسی)، بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، شامل معرفی ۷۰۰ نسخه.
- ۱۰۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد اول (به زبان انگلیسی)، کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.

- ۱۱۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد دوم، (به زبان انگلیسی) بخش تاریخ و کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره.
- ۱۱۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، جلد سوم (به زبان فارسی)، کتابخانه حکیم ظل‌الرحمن (آکادمی ابن‌سینا) علیگره، شامل معرفی ۲۹۰ نسخه.
- ۱۱۲- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، کتابخانه‌های گجرات، شامل کتابخانه عالیه مهدویه، کتابخانه عالیه چشتیه و کتابخانه درگاه پیر محمد شاه، فارسی، به کوشش مرکز میکرو فیلم نور.
- ۱۱۳- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضارامپور (جلد سوم)، شامل معرفی ۱۵۰۰ نسخه تألیفات شیعه در این کتابخانه، در دست اقدام ۵۶۹، فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.
- ۱۱۴- فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد، لکهنو، شامل معرفی ۸۰۰ نسخه خطی عربی و فارسی.
- ۱۱۵- فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی.
- ۱۱۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مزمل الله خان، علیگره، در دست اقدام.
- ۱۱۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاه ابوالخیر، دهلی، در دست اقدام.
- ۱۱۸- فهرست انگلیسی میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، دهلی‌نو، در دست اقدام. (نسخه‌های خطی علیگره).
- ۱۱۹- فهارس کتب خطی در هند منتشر شده توسط کتابخانه‌های گوناگون
- ۱۲۰- فهرست کتب عربی، فارسی و اردو، کتابخانه آصفیه سرکار عالی، حیدرآباد.
- ۱۲۱- فهرست فهارس نسخ خطی کتابخانه‌های هند.
- ۱۲۲- فهرست تشریحی مخطوطات فارسی، کتابخانه انجمن ترقی اردو، علیگره، هند، ۱۹۵۱م.
- ۱۲۳- فهرست کتب، عثمانیه کتابخانه، بمبئی، ص ۹۶.
- ۱۲۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های بمبئی، مدرسه محمدیه، مسجدجامع، بمبئی، مرکز تحقیقات مهاتما گاندی، مرکز تحقیقات اردو، انجمن اسلام، موزه چتراپتی شیواجی مهاراج وستو (پرنس آوویلز)، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، بمبئی، ص ۳۰۲.
- ۱۲۵- تعارف مخطوطات، کتابخانه دارالعلوم دیوبند، جلد اول، ۱۳۹۰ هـ، ص ۲۸۴، جلد دوم، ۱۳۹۳، ص ۲۹۶.
- ۱۲۶- فهرست نسخ خطی فارسی، مس می به همراه العلوم خدابخش اورینتال پبلیک‌لایبریری، بانکی‌پور، پتنه، ۱۹۲۵ م، جلد اول، ص ۲۷۹، جلد دوم، ۱۹۴۲ م، ص ۱۷۷، جلد سوم، ۱۹۶۷ م، ص ۲۹۵.
- ۱۲۷- فهرست نمایشگاه مخطوطات و نوادرات، کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگره، گردآورنده مختارال دین احمد، ۱۹۵۳ م، ص ۳۲.
- ۱۲۸- فهرست مخطوطات ریسرچ لایبریری شعبه عربی فارسی مخطوطات، مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۹ م، ص ۱۷۷.

- ۱۲۹- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی، (دستنویس) مرکز مطالعات آسیای مرکزی، دانشگاه کشمیر، سرینگر، ۱۹۸۲م، ص ۹۹.
- ۱۳۰- تصوف در شبه قاره (تصوف برصغیر مین) (اردو)، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۲م، ص ۲۳۸.
- ۱۳۱- یادداشت حکیم سید شمس‌الله قادری ماهر آثار قدیمه بر مخطوطات تاریخی، مخزونه کتابخانه نواب صدر یار جنگ بهادر مولانا حبیب‌الرحمن خان شروانی، علیگره، ۱۹۳۹م، ص ۲۳.
- ۱۳۲- فهرست کتب عربی، فارسی و اردو، پبلک لائبریری، اله‌آباد، ۱۹۲۷م، ص ۱۹۴. قند پارسی ۵۷۲.
- ۱۳۳- فهرست کتب مخطوطات و مطبوعات عربی و فارسی (اردو)، نیشنل بکدپو، امروهه، مرادآباد، هند، ۱۹۷۳م، ص ۶۴.
- ۱۳۴- فهرست مخطوطات خانقاه منعمیه (اردو)، گیا، (ردکتر عطا خورشید، خدابخش اورینتل پبلک لائبریری، پتنه، ۱۹۹۳م، ص ۱۰۹.
- ۱۳۵- میراث خطی ما در کتابخانه خدابخش (به زبان انگلیسی)، جلد اول شاعران فارسی زبان از فردوسی تا حافظ، ۱۹۶۱م.

کتابخانه‌های نگهدارنده نسخه‌های خطی فارسی در هند

در کتابخانه‌های هندوستان هزاران کتاب خطی وجود داشته که بخشی از آن‌ها در دوره‌ی حکومت کمپانی هند شرقی بریتانیا از هند خارج شده و بخشی نیز در اثر مرور زمان و رطوبت، تخریب و یا خوراک موریا‌ها شده است با این وجود، هنوز هم هزاران نسخه‌ی خطی و چاپ سنگی به زبان فارسی در کتابخانه‌های این کشور وجود دارد که به شرح ذیل گردآوری شده‌اند:

- ۱- کتابخانه مدرسه و جامعه سلطانیه، لکنو (فهرست مخطوطات این کتابخانه با نام کتابخانه مرحوم سید ابوالحسن معروف به «ابو صاحب» آماده نشر است).
- ۲- کتابخانه مدرسه الواعظین، لکنو.
- ۳- کتابخانه راجه محمود آباد (وقف آستان قدس)، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه شامل معرفی چهار هزار نسخه عربی و فارسی از سوی مرکز تحقیقات فارسی چاپ و انتشار یافته است).
- ۴- کتابخانه دارالندوه العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج هزار نسخه خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیده).
- ۵- کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی و فارسی این کتابخانه در ۷ جلد به زبان اردو از طرف کتابخانه انتشار یافته است. قند پارسی ۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در مجموعه فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).

- ۶- کتابخانه درگاه عالیہ چشتیہ، احمدآباد، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه شامل در مجموعه «فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).
- ۷- کتابخانه درگاه عالیہ مهدویہ پالمپور، گجرات (مجموعه فهرست میکرو فیلم‌های نسخه‌های خطی کتابخانه در حقیقت این مجموعه بزرگترین مجموعه در زمینه مهدویت و موعود عالم به شمار می‌آید).
- ۸- کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، به زبان‌های انگلیسی و فارسی.
- ۹- کتابخانه نواب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).
- ۱۰- کتابخانه جامعه همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).
- ۱۱- کتابخانه آصفیہ، حیدرآباد.
- ۱۲- کتابخانه خانقاہ شاہ ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).
- ۱۳- کتابخانه موزهی سالار جنگ، حیدرآباد.
- ۱۴- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکرو فیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی علیگره).
- ۱۵- کتابخانه مدرسه و جامعہ سلطانیہ، لکنو (فهرست مخطوطات این کتابخانه با نام کتابخانه مرحوم سید ابوالحسن معروف به «ابو صاحب» آماده نشر است).
- ۱۶- کتابخانه مدرسه الواعظین، لکنو.
- ۱۷- کتابخانه راجہ محمود آباد (وقف آستان قدس)، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه شامل معرفی چهار ہزار نسخه عربی و فارسی از سوی مرکز تحقیقات فارسی چاپ و انتشار یافته است).
- ۱۸- کتابخانه دارالندوہ العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج ہزار نسخه خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیدہ).
- ۱۹- کتابخانه درگاہ پیرمحمد شاہ، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی و فارسی این کتابخانہ در ۷ جلد بہ زبان اردو از طرف کتابخانہ انتشار یافته است. قند پارسی ۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانہ در مجموعہ فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانہ‌های گجرات آمادہ چاپ است).
- ۲۰- کتابخانہ درگاہ عالیہ چشتیہ، احمدآباد، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانہ شامل در مجموعہ «فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانہ‌های گجرات آمادہ چاپ است).
- ۲۱- کتابخانہ درگاہ عالیہ مهدویہ پالمپور، گجرات (فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانہ در حقیقت بزرگترین مجموعہ در زمینه مهدویت و موعود عالم بہ شمار می‌آید).
- ۲۲- کتابخانہ مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، بہ زبان‌های انگلیسی و فارسی.
- ۲۳- کتابخانہ نواب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).
- ۲۴- کتابخانہ جامعہ همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).
- ۲۵- کتابخانہ آصفیہ، حیدرآباد.
- ۲۶- کتابخانہ خانقاہ شاہ ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).

- ۲۷- کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد.
- ۲۸- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکرو فیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکروفیلم).
- ۲۹- کتابخانه دارالندوه العلماء، لکنو (فهرست نسخ خطی این کتابخانه در دو جلد فارسی و عربی شامل معرفی پنج هزار نسخه‌ی خطی از سوی مرکز تحقیقات فارسی به چاپ رسیده).
- ۳۰- کتابخانه درگاه پیرمحمد شاه، احمدآباد، گجرات (فهرست نسخ خطی عربی و فارسی این کتابخانه در ۷ جلد به زبان اردو از طرف کتابخانه انتشار یافته است. قند پارسی ۵۷۰ همچنین فهرست میکرو فیلم‌های این کتابخانه در مجموعه فهرست میکرو فیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است).
- ۳۱- کتابخانه درگاه عالیہ چشتیه، احمدآباد، گجرات (فهرست میکروفیلم‌های این کتابخانه شامل در مجموعه «فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی کتابخانه‌های گجرات آماده چاپ است».
- ۳۲- کتابخانه درگاه عالیہ مهدویہ پالمپور، گجرات (فهرست میکروفیلم‌های این کتابخانه در حقیقت بزرگترین مجموعه در زمینه مهدویت و موعود عالم به شمار می‌آید).
- ۳۳- کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره، دو جلد، به زبان‌های انگلیسی و فارسی.
- ۳۴- کتابخانه نواب مزمل الله خان، علیگره (آماده چاپ).
- ۳۵- کتابخانه جامعه همدرد، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).
- ۳۶- کتابخانه آصفیه، حیدرآباد.
- ۳۷- کتابخانه خانقاه شاه ابوالخیر، دهلی (شامل معرفی نسخه آماده چاپ است).
- ۳۸- کتابخانه موزه سالار جنگ، حیدرآباد.
- ۳۹- کتابخانه بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی علیگره (فهرست میکروفیلم‌های بخش تاریخ پیشرفته دانشگاه اسلامی با عنوان جلد دوم فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی علیگره).
- سیری در فهرست نامه‌های نسخ خطی هندوستان نشان از غنای فراوان کتابخانه‌های این کشور در نگهداری و حفظ این نسخ دارد. در این کتابخانه‌ها هزاران نسخه‌ی خطی فارسی وجود داشته که بخشی از آن‌ها در دوره‌ی حکومت کمپانی هند شرقی بریتانیا از هند خارج شده و بخشی دیگر نیز در اثر مرور زمان و رطوبت تخریب و یا خوراک موریانه شده است. از این رو برای تبیین و رشد شناساندن این اسناد خطی ارزشمند بکارگیری و استفاده‌ی بهینه از علومی چون: فیلولوژی (Philology)، پالئوگرافی (Paleography)، و کودیکولوژی (Codicology) مورد نیاز می‌باشد.

- فیلولوژی: علم شناخت شواهد و مدارک کتبی است و هر نوع نوشته‌ای را از نظر واژه شناسی و زبان شناسی تاریخی مورد بررسی قرار می‌دهد.

- پالئوگرافی: علم بررسی نوشته‌های خطی قدیمی است. این علم در واقع علم خط-شناسی است و بررسی تاریخ نگارش متون جزو کارهای آن است.

- کودی کولوژی: به مطالعه‌ی تاریخچه‌ی نسخه‌های خطی و نحوه‌ی استفاده از آن‌ها، تاریخچه‌ی مجموعه‌ها، محل‌های نسخه‌های خطی، فهرست‌های آن‌ها، طرز کار مؤسسات تحقیقاتی و مواردی از این قبیل می‌پردازد.

از طرفی یکی از وظایف بسیار مهم و کارآمد مراکز اسناد و کتابخانه‌ها مرمت و نگهداری اسناد و کتب خطی است. اهمیت این مقوله به این دلیل است که متأسفانه بسیاری از اسناد و کتب خطی متعلق به زمان‌های بسیار دور در شرایط مناسبی نگهداری نشده‌اند. لذا دچار آسیب دیدگی، پوسیدگی، خوردگی، شکستگی کاغذ، آب خوردگی، موربانه خوردگی و دیگر حوادث زمان گردیده‌اند. بنابراین جهت حفظ آثار لازم است که اولاً- نسخه‌های خطی در شرایط مناسب حفاظت و درجه حرارت و رطوبت استاندارد و عاری از آلودگی باشد و ثانیاً- نسخه‌هایی که به هر نحو دچار آسیب شده‌اند با اقدامات مفید محافظت شوند (عظیمی، ۱۳۸۹: ۱۵). لذا راه اندازی بخش آسیب شناسی و مرمت در مراکز اسناد و کتابخانه‌ها با بکارگیری افراد متخصص و دستگاه‌های پیشرفته به منظور مرمت اسناد و کتب خطی آسیب دیده بسیار حائز اهمیت است. از جمله‌ی راهکارهای عملی جهت حفظ نسخ خطی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱- تشخیص: شناخت و آگاهی از اهمیت نسخ خطی.

۲- تجمیع: جمع آوری نسخ با برنامه‌ای صحیح.

۳- تشویق: ارائه‌ی برنامه‌های تشویقی صاحبان نسخ خطی به منظور اهداء، وقف،

امانت یا فروش این نسخ.

۴- **تقویم:** قیمت‌گذاری بر روی اسناد که شامل ارزش گذاری مادی و معنوی است. بدیهی است نسخه‌های خطی با توجه به قدمت و نفاست آنها باید در دسترس محققان و پژوهشگران قرار بگیرند تا در جنبه‌های مختلف آنها تحقیق شود و به صورت چاپ و تصحیح شده در دسترس عموم قرار بگیرند. از این رو با هدف صیانت از این میراث فرهنگی، تأکید و تسریع در فرآیند دیجیتالی شدن آنها ضروری به نظر می‌رسد. اولین اقدام ضروری در این راه، معرفی و شناخت نسخه‌های خطی و سپس ثبت اصولی این آثار است. بدین منظور لازم است با تکیه بر فنون فهرست-نویسی ماشینی، فهرست‌نویسی صحیح و مدونی از این آثار صورت پذیرفته و در فواصل زمانی مشخصی نیز به منظور ثبت آثار جدید، ویرایش شوند تا این میراث ارزشمند ضمن در دسترس بودن برای عموم محققان، برای همیشه جاودانه گردد.

نتیجه

در تلاش برای پاسخ دادن به پرسش‌های اصلی این پژوهش و با بررسی فهرست نامه‌های نسخ خطی فارسی هند، مشخص گردید که تاکنون ۱۳۵ عنوان فهرست نامه نسخ خطی فارسی در هند تنظیم و تدوین گردیده است. همچنین در پاسخ به دیگر پرسش اساسی این تحقیق، مشخص شد که ۳۹ کتابخانه و مرکز اسناد این کشور در امر نگهداری این فهرست نامه‌ها فعالیت دارند. هر چند به دلیل شرایط خاص اقلیمی و هوای گرم و مرطوب شبه قاره و شرایط گاه نامناسب حفاظت و نگهداری، این احتمال وجود دارد که درصد زیادی از این آثار از بین رفته یا مهجور مانده یا هنوز به ثبت نرسیده باشند. در نهایت باید اذعان داشت که گرچه تهیه و تدوین این فهرست نامه‌ها و وجود این تعداد کتابخانه و مرکز اسناد، نشان از علاقه‌ی فراوان مردم و دستداران زبان و ادب فارسی به حفظ و معرفی نسخ فارسی هند دارد، ولی با توجه به گستردگی جغرافیایی شبه قاره و فراوانی نسخ خطی فارسی، به نظر می‌رسد باید که تلاش‌ها برای حفاظت و معرفی این آثار بیش از پیش شدت بخشیده شده و ادامه یابد.

منابع

- ۱- افضل‌ی، مهدی، *تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه*، آینه میراث، شماره ۴۲، صص ۷۴-۹۹، ۱۳۸۷.
- ۲- جابری‌نسب، نرگس، *مهاجرت ایرانیان به هند*، فصلنامه مطالعات شبه قاره، د. ۱، ش. ۱، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص ۲۵-۵۶، ۱۳۸۸.
- ۳- سلطانی، پوری، فروردین، راستین، *اصطلاحنامه کتابداری*، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۹.
- ۴- صاحب‌زاده، شوکت علی‌خان، *بعضی نسخ خطی نادر در باره ادبیات عرفانی فارسی در انستیتوی مولانا تونک*، فصلنامه فرهنگ و زبان و ادب فارسی، ترجمه‌ی شریف حسین قاسمی. دهلی: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، صص ۶۸-۷۶، ۱۳۸۷.
- ۵- صادق‌زاده وایقان، علی، *نسخه‌شناسی، پژوهش‌هایی در باره‌ی نسخه‌های خطی در ایران و جهان*، کلیات کتاب ماه، صص ۴۶-۴۹، ۱۳۹۱.
- ۶- عظیمی، حبیب‌الله، *اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۹.
- ۷- فاضل‌نیشابوری، فضل‌الله، *مرمت خطوط نسخه‌های خطی، کتابداری و اطلاع‌رسانی*، مشهد: فصلنامه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ج. ۳، ش. ۲، صص ۴۸-۶۱، ۱۳۷۹.
- ۸- فلاح، مرتضی، *جایگاه فرهنگ و زبان فارسی در شبه قاره*، فصلنامه مطالعات شبه قاره، د. ۲، ش. ۲، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص ۶۷-۹۸، ۱۳۸۹.
- ۹- قاضی‌ها، فاطمه، *اشاره‌ای به روش تصحیح متون*، مجله کتابداری، شماره ۲۳-۲۱، تهران، صص ۲۳-۴۶، ۱۳۷۴.
- ۱۰- کومار، سوبه‌اش، *فرهنگ تطبیقی واژگان مشترک زبان فارسی و هندی*، همدان: سپهر دانش، ۱۳۸۶.
- ۱۱- مادلونگ، ویلفرد، *نسخه‌های خطی در پژوهش‌های تاریخی و تصحیح متون*؛ نامه بهارستان، ترجمه فریدون آزاده، تهران، سال اول، ش. ۲، صص ۱۱۱-۱۱۴، ۱۳۷۹.
- ۱۲- مایل هروی، نجیب، *نقد و تصحیح متون: مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰.

- ۱۳- ناصح پور، مریم، *نسخه‌های خطی نشسته در فراموشی و غبار*، نامه بهارستان، تهران، سال اول، ش.۲، صص ۷۸-۹۳، ۱۳۷۹.
- ۱۴- نظری، محمود، *روش‌های تصحیح متون*، تهران: سازمان اسناد کتابخانه ملی، ۱۳۸۰.
- ۱۵- وفادار مرادی، محمد، *مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی*، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه سمینار نسخه‌های خطی ۱۳۷۹.
- ۱۶- هاشم پورسبحانی، توفیق، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (۲۲ کتابخانه)*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- ۱۷- Clawson, Patrick, Eternal. **Palgrave Macmillan**. New York: v: 1, No 2. Pp.111-114, 2000.

All References in English

- 1- Afzali, Mehdi. **Tahlili Bar Amar NosakhKhattiFarssiMojood Dar KetabkhanehayeTorkiye**. AyineyeMiras.No.42, pp. 74-99.2008.
- 2- Azimi,Habibollah.**Osool va mabaniye noskhe shenasi dar kotobe khatti**. Tehran: Document Organization and Iran National Library, publication, 2010.
- 3- Clawson, Patrick. Eternal.**Palgrave Macmillan**.New York: Vol.1 No. 2, Pp.111-114, 2000.
- 4- Fallah, Morteza. **Jayegah Farhang VA Zabane Farsi Dar Shebhe Gharre**. Journal of Subcontinent Researches, Zahedan: University of Sïstän&balücestän, Vol.2, No.2, pp.67-98, 2010.
- 5- Fazel,Neishaburi,FazlolAlla."**Maremat Khotoot Noskhefaye Khatti**. *Librarianship and Reporting*. Index of central library and document center of Astan Quds Razav publication, vol. 3, NO. 2, pp. 48-61, 2000.

- 6- Hashem Poor Sobhani, Tofigh. **Fehreste Noskhehaye KHattiye Farsi Ketabkhanehaye Torkiye** (22) Ketabkhane, Tehran: MarkazeNashreDaneshgahi, 1994.
- 7- JaaberiNasab, Narges.**mohajerat Iraniyan Be Hend**. Journal of Subcontinent Researches, Zahedan: University of Sistan&baluchestan, Vol. 1, No.19, pp.25-56, 2009.
- 8- Koomar,Soobhash.**Farhang Tatbighiye Vajegan Moshtarak Zaban Farsi Va Hendi**. Tehran:Sepehredanesh publication, 2007.
- 9- Madlong,WilferedF.**Noskhe haye Khatti Dar Pajooheshhaye** .Hamedan: *Tarikhi va Tashihe Motoon*. Translated by Fereidun Azadeh, Tehran: PayamBaharestan, NO.2,pp. 111-114,2000.
- 10- MayelHeravi, N. **Naghd VA TashihMotoon: Marahele Noskhe Shenasi VA Shivehaye Tashihe Noskhehaye Khatiye Farsi**. Mashhad: Astan Quds Razavi, the Institute of Islamic Researches Publication, 2001.
- 11- Naseh Poor, Maryam.**Noskhehaye Khatti Neshaste Dar Faramooshi Va Ghoobar**. Tehran: nameyebaharestan, No.2, pp.78- 93, 2000.
- 12- Nazari, Mahmmod. **Raveshhaye Tashihe Motoon**.Tehran: PayamBaharestan. NO.7, 2001.
- 13- Qazihaa, Fatemeh **.Esharei Be Ravesh Tashihh Motoon** . MajjaleKetabdari, NO. 21-23.pp.23-46 ,1995.
- 14- Saadeq Zadeh Vayqan, Ali. **Noskhe Shenasi Pajooheshhayi Darbare Noskhehaye Khatt i Darbare Iran VA Jahan**.Tehran: KoliyyateKetabeMah, pp.46-49, 2012.
- 15- Sahebzade, shokat Ali Kan. **Bazi Nosakh Khatti Nader Darbare Adabiyat Erfani Farsi Dar Anestitio MolanaTuonek. FaslnameFarhang VA Zaban VA Adabe Farsi**. Translated by Sharif Hosseyn Ghasemi. Dehliy: Khane FarhangJomhoori Eslami Iran,Pp. 68-76, 2008.
- 16- Soltaani, Poori. Farvardin, Rastin **.Estelahnameye Ketabdari**. Tehran: Iran National library publication, 2000.

- 17- VafadarMoradi, Mohammad. ***Moghadamei bar osoolva Ghavede Fehrest Negari Dar Kotobe Khatti***.Tehran: library, museum and document center of Islamic Council Congress, secretariat of seminar of manuscripts, Publication, 2000.